

Výpůjčky a kalky

Výpůjčka (přejímka) = přímé nebo zprostředkované převzetí jazykové jednotky nebo formy z jednoho (výchozího) jazyka (= jazyk dárce) do druhého (cílového) jazyka (= jazyk příjemce)

Staré výpůjčky byly už při svém přejímání přizpůsobovány domácímu fonologickému prostředí a prodělávaly tytéž hláskové změny jako slova domácí:

lat. *rōsa* > střhn. *rōse* > stč. *róžě* > *ruožě* > č. *růže*

sthn. *rīhhi* (→ něm. *Reich*) > stč. *řiešě* > *říšě* > č. *říše*

Při odhalování starých výpůjek je důležitá jednak hlásková podoba: pokud si srovnávaná slova neodpovídají podle platných responzí, obvykle nemohou být prapříbuzná. Např.

č. *anděl*, r. *angel* atd. nemohou být prapříbuzné s ř. *ἄγγελος* [angelos], protože řeckému *an-* by muselo odpovídat slovanské *o*, řeckému *-ge-* slovanské *-že-* atd. Z toho vyplývá, že ve slovanských jazycích jde o výpůjčku řeckého slova.

Při odhalování starých výpůjek se však uplatňuje i kritérium sémantické: u slov označujících základní pojmy lidské existence je velmi pravděpodobné, že jde o prapříbuznost; u tzv. **kulturních slov** je naproti tomu třeba počítat s možností výpůjčky.

Kulturní slovo – výrazy z oblasti materiální kultury, související s pokroky ve výrobě, výrazy z oblasti duchovní kultury, ve starších dobách těsně spjaté s náboženstvím

Zavádění křesťanství vyvolalo potřebu značného množství výpůjček především z řečtiny. Vedle toho docházelo i k přehodnocování starých pohanských termínů. Např.

psl. **bogъ* znamenalo původně ‘udělující, dávající’ (též **bogatъ*, **nebogъ*, **ubogъ*) a bylo užíváno nejdříve jako epiteton některých nadpřirozených bytostí, později jako ‘jedna z mnoha nadpřirozených bytostí nejvyšší kategorie’. Po zavedení křesťanství bylo toto slovo použito k označení jediného křesťanského boha. K tomuto významovému posunu zřejmě došlo v době kontaktu s íránskými jazyky, kde je tento sémantický vývoj doložen: ie. **bhagos* ‘udělovatel, dárce’ < ie. **bhag-* ‘dělit’ > stind. *bhájati* ‘rozděluje’, véd. *bhága* ‘udělovatel, dárce (v epitetech bohů); podíl, bohatství, štěstí’, av. *baya* ‘pán, bůh’, stper. *baga* ‘pán, bůh’.

(Původní ie. výraz pro nejvyšší božstvo: ie. **deiwos* > stind. *dēvā-* ‘bůh’, lat. *dīvus* ‘božský’, *deus* ‘bůh’, psl. **divъ* ‘div, zázrak; úžas’ aj.)

Cesta, kterou mnohá slova prošla, než se stala součástí zkoumaného lexika, byla někdy značně složitá:

mše (lat. *missa*); *sobota* (lat. *sabbatum*, to z hebr. *šabbāth*); *mnich* (← sthn. *munih* ← lat. *monicus* ← ř. *μοναχός* [monakhos] < *μόνος* [monos] ‘sám’)

cihla ← střhn. *ziegel* ← lat. *tēgula* ‘taška na střeše’;

cukr ← něm. *Zucker* ← it. *zucchero* ← arab. *sukkar* ← stind. *śarkara-* ‘zrnko, kamínek’ → střind. *sukkara*, *sakkhara* (→ (perským prostřednictvím) ř. *σάχαρον* [sakharon])

sako ← něm. *Sakko* ← it. *sacco* (< lat. *saccus* ‘pytel’ ← ř. *σάκκος* [sakkos] ‘pytlovina’ ← hebr. *śaq* ‘hrubá tkanina’)

Evropeismy/internacionalismy – slova vyskytující se ve většině evropských/světových jazyků. Jde o výrazy pro různé vymoženosti moderní

civilizace, přecházející z jednoho jazyka do druhého, přičemž je mnohdy nesnadné najít jejich východisko a směr, kudy dané výrazy putovaly.

Zpětné přejetí = typ výpůjčky, kdy zdrojem výpůjčky v určitém jazyce je ten jazyk sám

Např.

palcát ← maďarština ← slovanské jazyky

pistole ← něm. *Pistole* ← fr. *pistole* ← německým prostřednictvím stč. *píščala*, *píščala* ‘druh lehčí husitské zbraně s tenkou hlavní a vydávající jasnější zvuk’. (od husitů se název rozšířil do západní Evropy, kde byla zbraň zdokonalena do dnešní podoby)

r. *koljaska* ‘kočár’ ← p. *kolasa* ‘kočár’ ← it. *calesse* ← sl. jazyky

Několikeré přejetí = slovo jazyka-dárce je přejato do jazyka-příjemce **několikrát**, v různých dobách nebo prostřednictvím různých jazyků nebo do různých stylově funkčních vrstev

Např.

lat. *hospitāle* ‘pohostinný’ → č. *hospitál*

→ (německým prostřednictvím) *špitál*

→ (francouzským prostřednictvím) *hotel*

ř. *ἀποθήκη* [apothēke] ‘sýpka, stodola’ → lat. *apothēca* ‘sklad, skladiště’

→ č. *apatyka*

→ (francouzským a německým prostřednictvím) *putyka*

→ (francouzským prostřednictvím) *butik*

stč. *spinák*, *špinák* ‘špenát’ ← střlat. *spinachium* tv. ← ar. *’isfināḡ*, resp. *’isfānāḡ* ‘špenát’ (← pers. *ispanāḡ* & *ispānāḡ* tv.), kdežto nč. *špenát* je přejímka něm. dial. *Spenat* / něm. *Spinat*, jež se do něm. dostala jako výpůjčka téhož

arabského slova, ovšem jinou cestou, a to střhněm. *spināt* ← šp. *espinaca*, it. *spinace* ← ar. *'isfināḡ*, resp. *'isfānāḥ*;

cifra ‘číslice’ a *šifra* ‘tajná, smluvená značka pro utajené předávání zpráv apod.’ jsou výpůjčkami ar. *šifr*, pl. *šifrât* ‘nula’ (← ar. *šifr* ‘prázdný’). Zatímco *cifra* doputovala do češtiny cestou přes středověkou latinu a němčinu: ar. *šifr*, pl. *šifrât* → střlat. *cifra* ‘nula; číslice’ → pozdně střhněm. *zif(f)er* ‘nula’ → něm. *Ziffer* ‘číslice’ → stč. *cifra* → č. *cifra*, *šifra* má svou hláskovou podobu ovlivněnu francouzštinou, jíž arabské slovo prošlo při putování evropskými jazyky: ar. *šifr*, pl. *šifrât* → střlat. *cifra* → stfr. *cifre* ‘nula, číslice’ → fr. *chiffre* ‘číslice, číslo, tajný kód’ → něm. *Chiffre* ‘tajný kód’ → č. *šifra* tv.

Kalk = přejetí slova nebo slovního spojení z jednoho (výchozího) jazyka do jiného (cílového) jazyka jeho **doslovným překladem**

a) Kalky **gramatické**: kopírují morfematickou/slovotvornou strukturu přejímaného slova

Např. č. *sou-cit* < něm. *Mit-leid*; *vý-raz* < něm. *Aus-druck*; *besku-rychle* < něm. *blitz-schnell*; *počít-ač* < angl. *comput-er*; *s-vědomí* < lat. *con-scientia*; *pode-zřelý* < lat. *su-spectus* aj.

Kalkování jednoho a téhož výchozího slova může probíhat ve více jazycích:

č. *mrako-drap*, fr. *gratte-ciel*, it. *gratta-cielo*, něm. *Wolken-kratzer* < amer. angl. *sky-scra-per*

hybridní kalky: některé morfémy přejatého slova jsou přeloženy, některé jen foneticky adaptovány

např. č. *ba-vlna* < něm. *Baum-wolle*

r. *nebo-skrěb* < amer. angl. *sky-scraper*

víceslovné kalky:

např. *horské kolo* < angl. *mountain bike*

trvale udržitelný rozvoj < angl. *sustainable development*

r. *detskij sad* ‘mateřská škola’ < něm. *Kinder-garten* aj.

b) Kalky **sémantické**: slovo existující v daném jazyce v určitém významu získá další význam podle cizí předlohy

např.

myš ‘hlodavec’ a ‘prostředek k ovládnání počítače’ ← angl. *mouse*

zed’ ‘stěna’ a ‘hlavní stránka uživatele Facebooku’ ← angl. *wall*

stopa ‘otisk chodidla; délková míra’ a ‘metrická stopa, takt’ ← lat. *pēs*

c) Kalky **frazeologické**: kopírují překladem strukturu frazému

např.

č. *jde o...* ← něm. *es geht um...*

mějte hezký den ← angl. *have a nice day*

Etymologický výklad týkající se výpůjčky v jazyce A je dvojího typu:

a) Končí konstatováním, že dané slovo bylo přejato do jazyka A z jazyka B.

b) Kromě zjištění uvedého výše sub a se analyzuje i původ slova jazyka B, jež bylo do jazyka A přejato. Díky tomu se může někdy dojít k závěru, že výchozí podoba přejatého slova obsahuje tentýž ie. kořen jako některá slova domácí.

Např.:

ie. *g'neH₃- > *gnō- 'poznat, znát': č. *diagnóza* (← ř. *διάγνωσις* [diagnōsis] 'rozhodnutí, poznání'), *nota* (← lat. *nota* '(hudební) značka, znamení, poznání') – výpůjčky, ale i prapříbuzné psl. *znati, lit. *žinoti* 'znát', stind. *jānāmi* 'znám, vím', lat. *co-gnōscō*, ř. *γινώσκω* 'poznávám' aj.

ie. *(s)reu- 'téci': č. *strouha*, r. *struja* sln. *strumen* aj., stind. *sravati* 'teče', lit. *sraveti* 'téci', něm. *Strom*, angl. *stream*; a přejatá *rýma*, *revma*, *rytmus*, *rým*, *katar* (← ř. *ρέω* [reo] 'teču', *ρέμμα* [reuma] 'proudění, tok', *ῥυθμός* [rythmos] 'pravidelné proudění')

ie. *grHno- (<ie. *ger- 'zrát, puchřet, rozpadat se'): č. *zrnitý*, *zrnko*, p. *ziarno*, r. *zernó*, srb./ch. *zrno* aj., lit. *žirnis* 'hrách', gót. *kaúrn*, něm. *Korn*, angl. *corn* 'zrno', něm. *Kern* 'jádro, pecka', lat. *grānum* 'zrno', *grānātus* 'zrnitý'; přejatá *granát* 'druh jablek (se zrnky)', 'český polodrahokam (podle červené barvy jablek, resp. jejich zrněk)', 'druh tříštivého střeliva (metaforicky podle tvaru a zrnitého obsahu)'